

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN MUHANDISLIK-TEXNALOGIYA INSTITUTI

«TEST» FAKULTETI

«BUXGALTERIYA HISOBI VA AUDIT» KAFEDRASI

**5340900-«Buxgalteriya hisobi va audit» ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabalari
uchun «Boshqaruv hisobi» fanidan masallar to'plami va ularni bajarish
bo'yicha**

Uslubiy ko'rsatma

Namangan - 2012 yil

Ushbu uslubiy ko'satma 5340900 "Buxgalteriya hisobi va audit" ta'lim yo'nalishi talabalariga «Boshqaruv hisobi" fani bo'yicha amaliy mashruotlar olib borish uchun mo'ljallangan.

Tuzuvchilar:

**dots. B.Sharipov
G'.A.G'aniyev
M.Xolboev**

Taqrizchi:

i.f.n. R.Isroilov

Ushbu masalalar to'plami va uslubiy ko'rsatma, «Buxgalteriya hisobi va audit kafedrası» 1-sonli 2012 yil "26" avgustdagi umumiy yig'ilishida ko'rib chiqilgan va institut ilmiy uslubiy kengashi "28" avgust 1- sonli yig'ilishida tasdiqlangan va chop etishga ruxsat berilgan

So'z boshi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ta'lim tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risida»gi farmonida (06.10.1997y), «Ta'lim to'g'risidagi» Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni hayotga tadbiq etish ishlari davlat siyosatining ustivor yo'nalishi deb belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2001 yil 16 avgustdagi 343-sonli Qaroriga muvofiq Davlat ta'lim standarti ishlab chiqildi. Mazkur standartlar bo'yicha har bir o'qitiladigan fanlardan dasturlar tayyorlandi.

O'quv rejasiga muvofiq «Buxgalteriya hisobi va audit» yo'nalishlari bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar «Boshkaruv hisobi» fanini o'rganadilar. Ushbu fan korxona va xo'jaliklardagi pul mablag'lari, ularning tashkil topish manbalari xarakatini, xo'jalik muomalalarini hisobga olish, ularni hujjatlashtirish, umumlashtirish, korxona va xo'jaliklarning mulkiy, moliyaviy faoliyati to'g'risidagi to'liq va ishonarli ma'lumotlarni shakllantirish hamda hisobotlarni tuzish, mamlakatimiz korxonalarida buxgalteriya hisobi yordamida shakllanadigan davriy, moliyaviy hisobot ma'lumotlarining xaqqoniyligini ta'minlash, tashkilotlar bilan hisoblashishlarni to'g'ri tashkil qilishni davlatimiz Qonunlari, xukumat Qarorlari va boshqa me'yoriy xujjatlar asosida o'rgatadi.

Fandan o'quv ko'nikmalarni hosil qilishda «Boshqaruv hisobi» fani bo'yicha tuzilgan ushbu uslubiy ko'rsatmalari talabalarni mustaqil bilim olishlari va mustaqil ish topshiriqlarini bajarishlarida amaliy yordam beradi.

1-amaliy mashg'ulot. Mahsulot tannarxini kalkulasiya qilish usullari.

Korxonalarda mahsulot tannarxini kalkulasiya qilishning normativ, jarayonli, buyurtmali, to'liq tannarx, marjinal xarajatlarni umumlashtirish, xarajatlarni mutanosib taqsimlash, aralash kabi usullari mavjud.

Mahsulot tannarxini kalkulasiya qilishning normativ usuli xarajatlar hisobi normativ usulining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Bu usulning afzalligi unda hisob-kitoblarning oddiyligidir. quyidagi sabablarni mazkur usulning kamchiliklariga kiritish mumkin:

- foydalanilgan zahiralar miqdori va ularga qo'yilgan baholar nazorati uchun me'yorlarning mavjud emasligi;
- chetlanish sabablari, uning aybdorlari, joyini aniqlash va tahlil etish imkoniyatining ëqligi;
- ishlab chiqarish jarayonida xarajatlar hisob-kitoblari faqat hisobot davri oxirida o'tkazilishi mumkin va h.k.

Normativ usulda normativ xarajatlar bilan haqiqiy xarajatlar o'rtasida yuzaga keladigan farq chetlanish, deb ataladi.

Bir dona ishlab chiqarilgan mahsulotga to'g'ri keladigan normativ xarajatlar quyidagi elementlardan iborat bo'ladi:

- bevosita normativ moddiy xarajatlar;
- bevosita moddiy xarajatlarning normativ miqdori;
- normativ ish vaqti (bevosita mehnat haqi xarajatlari);
- ish vaqtining normalashtirilgan stavkasi;
- o'zgaruvchan umumishlab chiqarish xarajatlarining normativ koeffisienti;
- doimiy umumishlab chiqarish xarajatlarining normativ

koeffisienti.

Ushbu usulniqo'llash quyidagi afzalliklarga ega: har bir xarajat turi bo'yicha norma va normativlarning o'rnatilganligi, ishlab chiqariladigan mahsulotlar birligi tannarxining normativ kalkulasiyasini tuzish, amaldagi normalar vaulardan ehetlanishlar bo'yicha xarajatlar hisobini yuritish.

Faqat miqdor bo'yicha normalardan foydalanilganda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$H_x = F_{zx} - (M_f \pm M_{hx})$$

bu yerda,

M_f — xarajatlarning normativ miqdori;

M_{hx} - haqiqiy xarajatlarning normadan chetga chiqishi.

Sarflangan resurslardan ehtiyojga muvofiq normada foydalanilganda quyidagi formulaniqo'llash maqsadga muvofiq:

$$H_x = (F_{zx} \pm M_{xb}) M$$

bu yerda,

M_{xb} — sarflangan resurslarning bahosi o'zgarishi natijasida chetlanishlar.

Sarflangan resurslarning miqdori va bahosi bo'yicha normalardan foydalanib, haqiqiy xarajatlar quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$H_x = (F_{zx} \pm M_{xb}) (M_m \pm M_J)$$

bu yerda,

M_m — normativ miqdor;

M_{ch} - haqiqiy xarajatlarning normadan chetga chiqishi (sarflangan resurslar miqdori o'zgarishi sababli).

Ushbu usul normativ kalkulasiyalarni har bir buyum bo'yicha majburiy dastlabki tuzilishini ko'zda tutadi, ular hisobot davri boshida amal qiluvchi xarajatlar normalari asosida hisob-kitob qilinadi. Tashkiliy va ilmiy-texnik tadbirlarni tatbiq etish normalari va normativ xarajatlar yangilanishi bilan normativ kalkulasiyalar ham yangilanadi.

Normativ usulda xarajatlar normalar doirasida va ulardan chetlanishlar bo'yicha olib boriladi. Mavjud chetlanishlar haqidagi axborot mahsulot tannarxini shakllantirish jarayonida tezkor ta'sir o'tkazish maqsadida boshqaruv Qarorlari qabul qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Bu usulda mahsulotning haqiqiy normativ tannarxi har bir modda bo'yicha normalardan chetlanishlarni qo'shish yoki ayirish yo'li bilan hisoblanadi.

Normativ usuldan muvaffaqiyatli foydalanish uchun quyidagi shartlar bajarilishizurur:

- resurslarning barcha turlari bo'yicha normativ asosni aniqlash;
- normativ kalkulasiyalarni oldindan tuzish;
- xarajatlarningkelibchiqishjoylari,normalardanchetlanishlarning aybdorlari va normalar o'zgarishi sabablari bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarini qayd etuvchi

birlamchi hujjatlarni ishlab chiqish;

- har bir ishlab chiqarish bo'linmasi va butun korxona bo'yicha mahsulot tannarxini shakllantirish ustidan o'rnatilgan nazorat natijasi bo'yicha tezkor boshqaruv Qarorlarini qabul qilish va xulosalar chiqarish bo'yicha ishlarni tashkil etish.

Normativ usul ombor xo'jaligini to'g'ri tashkil etishni ham talab qiladi. Bunda omborni og'irlik o'lchov jihozlari bilan ta'minlash, ishlab chiqarish bo'linmalarini esa – suv, gaz bug', elektr quvvatini iste'mol qilish uchun o'lchov asboblari bilan ta'minlash, mahsulotlar nomenklaturasini ishlab chiqish, birlamchi hujjatlar va boshqa tashkiliy-texnik tadbirlarni sifatli rasmiylashtirishdan iborat.

Shunday qilib, mahsulot tannarxini kalkulasiya qilishning normativ usuli korxonalarda xarajatlar hisobi xususiyatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning haqiqiy tannarxini aniqroq hisoblashga imkon beradi, bundan tashqari bu usul xarajatlar bo'yicha chetlanishlarni batafsil tahlil etib, aniqlangan chetlanishlar va ularning sabablarini aniqlashga imkon beradi. Demak, mazkur usul xarajatlarni operativ nazorat qilish va chetlanishlarni boshqarish uchun qulaydir.

Rejali (taxminiy) tannarx bo'yicha xarajatlarni hisoblash usuli normativ usulga qaraganda ko'proq qo'shimcha afzalliklarga ega. Unda normativ hajmlarga nisbatan rejalashtirilgan hajmlarni chuqurroq asoslanganligi, taxminlar aniqligi nazorat samaradorligini oshirishni ta'minlaydi. U mavjud ishlab chiqarish resurslarini hisobga olgan holda materiallar, e'qilg'i, energiya, ish haqi va boshqa xarajatlarni progressiv normalaridan kelib chiqib tashkil etiladi. Bu usulning asosiy afzalligi shundaki, unda rejali xarajatlar erishilgan natijaga emas, balki kelgusidagi taxminga asoslanadi.

Texnologik jarayonga nisbatan xarajat hisobini jarayonli va buyurtmalar bo'yicha tashkil etish mumkin.

Mahsulot tannarxini aniqlashning jarayonli usulidan mahsulot ishlab chiqarishda xomashyoning bir necha jarayondan o'tganidan so'ng tayyor mahsulot holiga keladigan ishlab chiqarishlarda foydalaniladi.

Tannarxni kalkulasiya qilishning jarayonli usuli uzluksiz, bir necha bosqichdan iborat jarayonlar bo'yicha ko'p miqdordagi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarda qo'llaniladi. Bunda mahsulot tannarxini kalkulasiya qilish ikki usulda amalga oshiriladi:

- **o'rtacha hisob usuli.** Mazkur usulda xarajatlar, shu jumladan, hisobot davri boshidagi Qoldiq summasi ham qo'shib, shu davrda ishlab chiqilgan shartli tayyor mahsulot birligiga bo'linadi;

- **FIFO usuli.** Bunda hisobot davri boshidagi tugallanmagan ishlab chiqarish Qoldig'i tugatiladi, so'ngra yangi mahsulot ishlab chiqarish amalga oshiriladi. FIFO usulini qo'llashda birmuncha qiyinchiliklar mavjud, biroq o'rtacha hisob usuliga nisbatan aniqroq hisoblanadi.

Xarajatlar hisobi jarayonli usulining ikki varianti mavjud: yarim tayyor mahsulotli va yarim tayyor mahsulotsiz. Yarim tayyor mahsulotli usulda har bir oldingi qayta ishlangan mahsulot keyingi qayta ishlov uchun yarim tayyor mahsulot hisoblanadi va u tashqariga sotilishi mumkin. Bu yarim tayyor mahsulotlarni haqiqiy, normativ yoki rejali tannarx bo'yicha, hisob-kitob yoki mahsulotni sotish baholari bo'yicha baholash zaruratini belgilaydi. Bu variantda yarim tayyor mahsulotlar qiymati alohida 2100 - "o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar" nomli aktiv schetda aks ettiriladi.

Yarim tayyor mahsulotsiz usulda har bir qayta ishlov bo'yicha, asosan, faqat ishlov berishga ketgan xarajatlar olinadi. Tayyor mahsulot tannarxi xomashyo, dastlabki raateriallar xarajatlari, barcha qayta ishlash xarajatlari va boshqa ishlab chiqarish xaraj

atlarini umumlashtirish bilan aniqlanadi. Bunda faqat tayyor mahsulot tannarxi kalkulasiya qilinadi.

Misol. Korxona erkaklar poyabzali ishlab chiqaradi. Ishlab chiqarish uchta jarayonda tashkil etilgan. quyidagi malumotlar mavjud:

- hisobot davrining birinchi choragida 1500 dona mahsulot ishlab chiqarilgan;
- dastlabki ishlov uchun xomashyo va materiallar sarflangan —8400000 so'm;
- oraliq mahsulotlarga xarajatlar qilindi —2400000 so'm;
- tayyor mahsulot holiga keltirish uchun mablag'lar sarflandi —1200000 so'm.

Bunda jarayonlar bo'yicha tannarx aniqlash quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1-jarayon — $8400000 \div 1500 = 5600$

2-jarayon — $2400000 \div 1500 = 1600$

3-jarayon — $1200000 \div 500 = 800$

Jami: $12000000 \div 500 = 8000$.

Yuqoridagi hisob-kitoblardan ko'rinib turibdiki, bir birlik mahsulotning haqiqiy tannarxi 8000 so'rani tashkil etadi.

Xarajatlar hisobining buyurtmali usuli xususiy va mayda turkumli ishlab chiqarishda, shuningdek, tajriba-eksperimental ishlab chiqarishda va ta'mirlash ishlarida qo'llanishi mumkin.

Buyurtmali usulning mohiyati, bir yoki bir necha xildagi mahsulotlarning uncha katta bolmagan turkumini tayyorlashda har bir buyurtma bo'yicha alohida xarajatlar hisobi amalga oshiriladi.

Xarajatlarni hisobga olish va tannarxni kalkulasiya qilishning buyurtmali usuli quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- alohida buyurtmalar bo'yicha, shuningdek, bir martalik mahsulot turi ishlab chiqarilayotganda qo'llaniladi;
- bu usulda xarajatlar muayyan hisobot davri (bir oy, chorak, yil) oralig'ida emas, balki bajarilayotgan buyurtma davri bo'yicha aniqlanadi;
- qo'shimcha analitik malumotlarni yigib borish uchun buyurtmalar kartochkasidan foydalanish mumkin. Ushbu buyurtmalar kartochkasidan xarajatlar tegishli javobgarlik markazlari bo'yicha yig'ib boriladi.

Bu usulda barcha bevosita xarajatlar ishlab chiqarilgan yoki bajarilgan buyurtma birligiga olib boriladi. Buyurtmali usulda umumishlab chiqarish xarajatlari maxsus usullar bo'yicha aniqlanadi va mahsulot tannarxiga olib boriladi. Umumishlab chiqarish xarajatlarni taqsimlashning eng muqobil usuli normativ koeffitsientlar usulidir.

Koeffitsientlarni hisoblash uch bosqichda amalga oshiriladi:

- umumishlab chiqarish xarajatlari rejasining yillik byudjeti tuziladi;
- xarajatlarning umumiy summasi rejalashtirilayotgan ishlab chiqarish hajmiga qarab aniqlanadi. Bunda xodimlarning mehnat haqi, sarflangan kishi-soat, sarflangan mashina-soat va h.k.;
- rejalashtirilayotgan hisobot davri uchun aniqlangan umumishlab chiqarish xarajatlari summasi rejalashtirilgan ishlab chiqarish hajmiga bolinadi.

Yuqoridagi hisob-kitoblardan so'ng pul birligi, soat va boshqa istalgan o'lchov birligida aniqlanishi mumkin bo'lgan umumishlab chiqarish xarajatlarning normativ koeffitsienti yuzaga keladi.

Mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxini hisoblashning buyurtmali usulida kalkulasiya ob'ekti bo'lib muayyan miqdordagi mahsulotni ishlab chiqarish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish)ga olingan buyurtma hisoblanadi.

Mahsulotni ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da, buyurtmachi va ishlab chiqaruvchi o'rtasida tuzilgan shartnoma asosiy buxgalteriya hisobi hujjati bo'lib hisoblanadi. Mazkur shartnomada quyidagilar o'z ifodasini topadi: shartnoma ob'ekti, shartnoma sub'ektlari va ularning manzillari, mahsulot (ish, xizmat)ning hajmi va yuklab jo'natish (qabul qilib olish) muddati, shartnoma bahosi, to'lov shakllari va boshqalar.

Buyurtmali usulda mahsulot tannarxini hisoblash yakka va turkumli ishlab chiqarishlarda qo'llaniladi. Buyurtmalar bo'yicha material, mehnat haqi va shu kabi xarajatlar alohida taqsimlash jadvallarida guruhlanadi. Buyurtma ob'ektining tannarxi u ochilgan kundan boshlab amalda ishlab chiqarish xarajatlarining yig'indisi summasi orqali aniqlanadi.

Buning uchun har bir buyurtmaga buxgalteriyada alohida kartochka ochildi, unda buyurtma bo'yicha xarajatlar buyurtmani bajarishning butun muddati mobaynida hisobga olinadi.

Bevosita xarajatlar birlamchi hujjatlar asosida sexlar va buyurtmalar bo'yicha hisobga olinadi. Bunda har bir buyurtma uchun alohida birlamchi hujjatlar rasmiylashtiriladi.

Bilvosita xarajatlar korxonada mutanosib ravishda qabul qilingan taqsimot bazasiga binoan taqsimlash yo'li bilan mahsulotlar tannarxiga kiritiladi.

Buyurtmani bajarish davrida xarajatlar tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida hisobga olinadi.

Mahsulot ishlab chiqarish jarayoni tugagandan keyin kartochka yopiladi va buyurtmani bajarishga ketgan xarajatlari hisoblab chiqiladi.

Bu xarajatlardan qaytarilgan chiqindilar, tuzatib bolmaydigan brak va foydalanilmagan materiallarni omborga qaytarish xarajatlari chiqarib tashlangach, buyurtma bo'yicha ishlangan mahsulotning haqiqiy tannarxi kelib chiqadi.

Agar buyurtmaga muvofiq bir necha xil buyum tayyorlansa, haqiqiy xarajatlar summasini ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga kalkulasiya moddalari bo'yicha bolish bilan bir birlik mahsulotning tannarxi aniqlanadi.

Misol. "Sadaf AJ buyurtmalar bo'yicha tikuv mashinasi va muzlatgich ishlab chiqaradi. Buyurtmachilar tomonidan korxonaga 6ta tikuv mashinasi va 8 ta muzlatgichga buyurtma berilgan. Buyurtmalar bajarib bo'lingan. Bir dona buyurtmaning haqiqiy tannarxini aniqlash zarur.

Buyurtmalar to'g'risida quyidagi malumotlar mavjud:

- 1) Moddiy xarajatlar amalga oshirildi:
 - tikuv mashinalari uchun — 288000 so'm;
 - muzlatgichlar uchun — 768000 so'm.
- 2) Xodimlarga mehnat haqi to'landi:
 - tikuv mashinalari uchun — 153600 so'm;
 - muzlatgichlar uchun — 409600 so'm.
- 3) Buyurtmalar bo'yicha umumishlab chiqarish xarajatlari hisoblandi.
 - tikuv mashinalari uchun — 38400 so'm;
 - muzlatgichlar uchun — 102400 so'm.

Ishlab chiqarish jarayoniga sarflangan jami xarajatlar:

- tikuv mashinalari uchun — $880000 + 153600 + 38400 = 1072000$ so'm;
- muzlatgichlar uchun — $768000 + 409600 + 102400 = 1280000$ so'm.

Ushbu malumotlar bo'yicha bir dona buyurtmaning tannarxi quyidagicha bo'ladi:

Tikuv mashinasi uchun — $480000 \div 6 = 80000$ so'm;

Muzlatgichlar uchun — $1280000 \div 8 = 160000$ so'm.

Ko'pincha korxona amaliy faoliyatida jarayonli usul bilan bir qatorda buyurtmali usulning unsurlarini birgalikda qo'lovchi aralash tizimlardan foydalaniladi. Bunday tizimlar turkumli va seriyali mahsulot ishlab chiqarishlarda qo'llaniladi. Jumladan, muomalalar bo'yicha tannarx aniqlash usuli istiqbolli aralash tizimlardan biri hisoblanib, unda xarajatlarni hisobga olishning asosiy ob'ekti muomala hisoblanadi. Umumishlab chiqarish xarajatlari mazkur muomaladan o'tgan mahsulot birliklari o'rtasida asosiy ishlab chiqarish xodimlarining asosiy ish haqi salmog'iga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Asosiy materiallarga ketgan xarajatlar ham buyurtmali usul kabi mahsulotning alohida turi tannarxiga kiritiladi. Muomalalar usulining afzalligi kalkulasiyani texnologik sharoitga yaqinlashtirishdan iborat.

Xalqaro amaliyotda korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining schetlar tizimida tannarxni shakllantirish usuliga qarab xarajatlar hisobini toliq yoki cheklangan tannarx (marjinal daromad usuli) bo'yicha tashkil etishlari mumkin.

To'liq tannarx bo'yicha xarajatlar hisobi usulida mahsulot tannarxiga doimiy va o'zgaruvchan, bevosita va bilvosita xarajatlarga bo'linishidan qat'i nazar, korxonaning barcha xarajatlari kiritiladi. Bevosita mahsulotga kiritib bo'lmaydigan xarajatlar awal ular kelib chiqqan javobgarlik markazlari bo'yicha taqsimlanadi, keyin esa tanlangan asosga mutanosib ravishda mahsulot tannarxiga kiritiladi. Ko'pincha taqsimlash bazasi sifatida ishlab chiqarish ishchilarining asosiy ish haqi, ishlab chiqarish tannarxi va h.k.lar tanlanadi.

To'liq tannarx bo'yicha xarajatlar hisobi usuli mamlakatimizda keng tarqalgan va moliyaviy hisob hamda soliqqa tortish bo'yicha normativ bujratlar talablari va o'zbekistonda yuzaga kelgan an'analarga mos keladi. Biroq mazkur usul mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarganda mahsulot birligi tannarxida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni hisobga olmaydi.

Xo'jalik yuritishning hozirgi sharoitida cheklangan tannarx, ya'ni, marjinal usul bo'yicha xarajatlar hisobi usuliga alohida e'tibor berilishi zarur. Bu usulga muvofiq mahsulot tannarxiga korxona xarajatlarning hammasi kiritilmaydi, balki uning bir qismi - o'zgaruvchan xarajatlar kiritiladi. Uahbu usulda doimiy xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritmaydilar va shunday xaraj atlar yuzaga kelganda o'sha davr foydasini kamaytirishga yo'naltiriladi. Aiiq tasavur hosil qilish uchun quyidagi misolni ko'rib chiqamiz (15-ilovaga qarang).

2003-yilda uyushma korxonalarining 10 foizli smetananing bir litrini ishlab chiqarish va sotishga qilingan o'rtacha xarajatlari so'mda quyidagicha:

1. Sotish bahosi	772-00
2. qo'shilgan Qiymat solig'i	129-00
3. o'zgaruvchan xaraj atlar	270-20
4. Marjinal daromad (-2q.-3q.)	372-80
5. Doimiy xarajatlar	265-80
6. Foyda (3q.-4q.)	107-00

Misoldan ko'rinib turibdiki, smetana birligidan olingan marjinal daromad 372-80 so'm (772,00–129,00–270,20)ni tashkil etadi va o'ziga xos yalpi foyda-brutto foydasi hosil bo'ladi. Marjinal daromad summasidan doimiy xarajatlar summasini ayirib operasion foyda-netto foydasi topiladi. Biroq, 17-ilova tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, tarmoq korxonalarida hali marjinal daromad konsepsiyasi qo'llanilmayapti, vaholonki moliyaviy hisobotning 2-shakli "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" marjinal daromadni aniqlash talablariga muvofiq tuzilgan va tasdiqlangan. Demak, boshqaruv hisobi tizimini ham shu talablarga moslashtirish lozim.

Binobarin, mahsulotlarning sotish bahosi va o'zgamvchan xarajatlar summasi o'rtasidagi farq qancha ko'p bo'lsa, marjinal daromad va rentabellik darajasi ham shuncha baland bo'ladi. Bundan tashqari, xarajatlarning doimiy va o'zgamvchan xarajatlarga bo'linishi korxona faoliyatini boshqarish va tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan u assortiment siyosati, zararli faoliyat yuritgan holda yopib qo'yish yoki inqirozga uchraganligini e'lon qilish haqida Qaror qabul qilish uchun zarur.

Bu usulning asosiy afzalligi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning birlashishidan iborat. Ushbu xarajatlarni boshqarish quyidagi eng muhim vazifalarini hal etish imkonini beradi:

- mahsulot yoki buyurtma bahosining quyi chegarasini aniqlash;
- mahsulot turlari foydaliligini qiyosiy taqqilil;
- mahsulot ishlab chiqarish va sotishning qulay dasturini aniqlash;
- mahsulot yoki xizmatlarning o'z mahsuloti va ularni chetdan sotib olish o'rtasidagi tafovut;
- ishlab chiqarish texnologiyasini iqtisodiy nuqtai nazardan qulayligini tanlash;
- korxona raqobatbardoshligini zahirasi hamda zararsizlik nuqtasini belgilash va h.k.

Korxonalarda mahsulot tannarxini kalkulasiya qilish usullari texnologiya va ishlab chiqarishni oqilona tashkil qilishni taqozo etadi.

Hozirgi paytda korxonalarda oddiy jarayonli(shu jumladan, bolinmali) va buyurtmali usullar xarajatlarni hisobga olish va tannarxni aniqlashning normativ usuli bilan bog'lab olib borilmoqda.

2010-"Asosiy ishlab chiqarish" schetining har bir mahsulot turig'a ochilgan analitik schetlarida xarajatlar belgilangan xarajat moddalari bo'yicha hisobga olib boriladi.

Analitik schetlar mahsulotlarni qayta ishlashdagi texnologik jarayonlarbo'yicha ochiladi.

Xarajatlarni umumlashtirish usuli (oddiy usul)da mahsulot tannarxi mahsulotning alohida qismlari yoki ularni tayyorlash jarayoni bo'yicha aniqlanadi. Bu usul, odatda, bir xil mahsulot ishlab chiqarilganda qo'llaniladi. Qo'shimcha mahsulotga xarajatlarni chiqarib tashlash usuli shundan iboratki, bunda ishlab chiqarishdan olinadigan mahsulotlar asosiy, qo'shimcha va yondoshlarga bolinadi. Asosiy mahsulot tannarxini aniqlash uchun qo'shimcha mahsulotlar va chiqindilar oldindan belgilangan baholar bo'yicha umumiy xarajatlardan chiqarib tashlanadi.

Xarajatlarni mutanosib taqsimlash usuli mahsulotlarning bir necha turini bir vaqtning o'zida ishlab chiqarish sharti bilan ular tannarxini kalkulasiya qilish uchun qo'llaniladi. Ushbu usul asosan aralash mahsulotlar ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bunda xarajatlar hisobi ishlab chiqariladigan mahsulotlar guruhi bo'yicha tashkil etiladi, guruhlar ichidagi xarajatlar esa iqtisodiy jihatdan asoslangan, ba'zida mutanosib ravishda mahsulotlarning alohida turlariga taqsimlanadi.

Kalkulasiya qilishning aralash usuli yuqorida sanab o'tilgan usullarning har birini alohida qo'llash imkoni bo'lmasa yoki mahsulot tannarxini asosli hisobga olish ta'minlansa, ularning bir nechtasini o'zaro birikuvini ifodalaydi.

Takrorlash uchun savollar

- 1.Mahsulot tannarxi nima?
- 2.Mahsulot tannarxini hisoblashda kalkulasiya birligi qanday ahamiyatga ega?
- 3.Kalkulasiya birliklari qanday tasniflanadi?

- 4.Kalkulasiya ob'ektlari deganda nimani tushunasiz?
- 5.Mahsulot tannarxini kalkulasiya qilish usullari qanday guruhlanadi?
- 6.Korxona faoliyatida normativ usulni qo'llashning qanday afzalliklari mavjud?
- 7.Yarim tayyor mahsulotli va yarim tayyor mahsulotsiz usullarga izoh bering.
- 8.Kalkulasiya qilishning buyurtmali usulining mohiyati nimada?
- 9.Marjinal tannarx usulining qanday ijobiy tomonlari bor?
10. "Standart-Kost" hisob tizimining mohiyati nimadan iborat?
11. "Standart-Kost" hisob tizimi bilan amaldagi normativ hisob tizimi o'rtasidaqanday umumiy va farqli jihatlar mavjud?
12. "Direkt-kosting" hisob tizimining qanday afzalliklari mavjud?
- 13.Boshqaruv hisobini tashkil etishda "JIT" tiziminingqanday afzallik tomonlari mavjud?
- 14."AVS" tizimi bo'yicha boshqaruv hisobiqanday tashkil etiladi?
15. SCA hisob tizimi korxona faoliyatidaqanday o'rin tutadi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. "Buxgalteriya hisobi to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. 1996- y. 30 avgust.
2. "Axborotlashtirish to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. 2003- y, 11 dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi Milliy Standartlari.-T.: o'z. BAMA. 1999.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5 fevraldagi "Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijatlarni shakllantirish tartibi to'rtisidagi Nizomni tasdiqlash to'rtisida"gi 54-sonli qarori (2003-yil 25 dekabrda 567-sonli qaror asosidagi o'zgartishlar bilan).
5. Karimov I.A. O'zbekiston burok kelajak sari. – T.: O'zbekiston. 1998. – 686 b.
6. Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish. va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. "Xalq so'zi". 2002-yil 30 avgust. №183-184.
7. Karimov I.A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan borish – asosiy vazifamiz. 2003-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga barishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza, 2004-yil 7-fevral.-T.12.-T.: O'zbekiston. 2004.-399 b.
8. Pardaev A.X. Boshqaruv hisobi. O'quv qo'llanma. - T.: Akademiya. 2002. – 176 b.
9. Xasanov-Batirov T., Azizov A. Pravovoe regulirovanie predprinimatelskoy deyatelnosti.-T.: IOSAID, "PRAGMA" korporatsiyasi. 2003.-207 s.
10. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubi.-T.: Moliya. 2003. – 247 b.
11. Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruv hisobida byudjetlashtirish. – T.: o'qituvchi. 2004.-100 b.
12. Xasanov B.A., Xo'jamurodov A.M. Strategik boshqaruv hisobi va byudjetlashtirish. //"Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditni rivojlantirish masalalari": Xalq.ilm.-amal. konf.mater. 2004-yil 24-25 noyabr.-Toshkent. TMI. 2004. 252 b.

2-Amaliy mashg'ulot. Ishlab chiqarish zararsizligini tahlil etish.

Bozor munosabatlari sharoitida harqanday ishlab chiqarish korxonasi rahbari turli xil oqilona boshqaruv Qarorlarini qabul qilishga majbur bo'ladi.

“Xarajatlar – ishlab chiqarish hajmi - foyda” (Cost – Volume - Profit) o'zaro aloqadorlik tahlili zararsizlik nuqtasini aniqlashda menejerlar uchun muhim vosita hisoblanadi. Shuningdek, mazkur tahlil tizimi yordamida buxgalterlar, auditorlar, ekspertlar vama slahatchilarkorxona moliyaviy ahvolini haqqoniy baholash va yaxshilash uchun muhim tavsiyalar berishi mumkin.

Zararsizlik nuqtasi korxona daromadlari uning xarajatlarini to'liq Qoplash nuqtasi bo'lib, moliyaviy natijalarni aniqlashning oddiy va aniq usuli hisoblanadi.

Baholar, korxona xarajatlari, mahsulotni sotish hajmi va tarkibiga oid har bir qabul qilingan Qaror pirovard-natija korxonaning moliyaviy ahvolidan namoyon bo'ladi.

“Xarajat — ishlab chiqarish hajmi — foyda” quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- ishlab chiqarish faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish;
- xarajat, ishlab chiqarish hajmi va foydaning o'zaro bog'liqligi ta'siri natijasida xarajatningqanday o'zgarishi mumkinligini aniqlash;
- korxona rahbarlariningQisqa muddatli boshqaruv Qarorlarini qabul qilishlariga ko'maklashish;
- korxonani istiqbolli rivojlantirish imkonini beradigan variantlar orasidan eng maqbulini tanlash va h.k.

"Xarajat — ishlab chiqarish hajmi — foyda" tahlili tizimi nafaqat kichik tadbirkorlik sub'ektlari, balki yirik korxona rahbarlari uchun hani ishonchli boshqaruv Qarorlari qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.

Bu tizimida xarajat, ishlab chiqarish jarayoni va moliyaviy natijalar bog'liqligiga ta'sir etuvchi turli xil omillar o'rganiladi. Bu holat korxona menejerlarini muntazam ravishda sotish bahosi, o'zgaruvchan va doimiy xarajat, resurslarni sotib olish va ulardan oqilona foydalanish borasida Qaror qabul qilishi zarurligi bilan ifodalanadi.

CVP-tahlili marjinal daromad, rentabellik ostonasi (zararsizlik nuqtasi), ishlab chiqarish dastagi va chidamlilikning marjinal zaxirasi kabi asosiy elementlardan iborat.

Marjinal daromad korxonalarda mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdaii olinadigan tushum va ularni ishlab chiqarish tannarxi summasi o'rtasidagi tafovutni ifodalaydi.

Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarniQoplovchi tushum hajmini hisoblash uchun korxonalarda marjinal daromad hajmi va koeffisienti ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Marjinal daromad hajmi korxonaning doimiy xarajatlarniQoplash va foyda olishgaQo'shgan hissasini ko'rsatadi. Uni bisoblashning ikki usuli mavjud:

- birinchi usulda mahsulotni sotishdan tushgan tushumdan barcha o'zgaruvchan xarajatlarni chiqarib tashlanadi;
- ikkinchi usulda esa marjinal daromad hajmi korxona doimiy xarajatlari va foydasiniQo'shish yoli bilan aniqlanadi.

Marjinal daromadning o'rtacha hajmi deganda, mahsulot bahosi bilan o'rtacha o'zgaruvchan xarajatlarni o'rtasidagi tafovut tushuniladi. Bu ko'rsatkich mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan doimiy xarajatlarniQoplashgaQo'shilgan hissa va olingan foydani aks ettiradi.

Marjinal daromad koeffisienti mahsulot sotishdan olingan tushumdagi marjinal daromadning ulushi yoki tovar bahosidagi marjinal daromadning o'rtacha ulushini ifodalaydi.

Rivojlangan mamlakatlar boshqaruv hisobi nazariyasi va amaliyotida CVP - tahlilini o'tkazishning bir qancha usullaridan foydalaniladi. Ular ustida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zararsizlik nuqtasini aniqlash va unga ta'sir etadigan omillarni hisoblash uchun ko'plab formulalarqo'llaniladi. Shu bilan birga, amaliyotning o'zi ham shunday har tomonlama qulay formulaniqo'llashni talab etadiki, u CVP - tahlilini tashkil etuvchi barcha baholarning o'zaro aloqadorligini ta'minlash va ancha oddiy yo'l bilan har bir omilning ta'sirini aniqlashga imkon tug'dirishi lozim. Bunday maqsadga erishish uchun quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

$$Mf =$$

bu erda,

Mf — mahsulot hajmi;

X_d — doimiy xarajatlar summasi;

F — foyda summasi;

M_b — marjinal daromadning mahsulot birligiga to'g'ri keladigan summasi;

B_m — mahsulot birligi bahosi;

X_{uz} — o'zgaruvchan xarajatlarning mahsulot birligiga to'g'ri keladigan summasi.

quyida 100000 so'mlik foydani olish uchun rejalashtiriladigan sotish hajmini aniqlaymiz.

$$Mf =$$

1. Bu erda mahsulotni zararsiz sotish hajmi quyidagini tashkil etadi:

$$Mf =$$

2. Berilgan koordinatlardagi kutilayotgan foyda summasini aniqlaymiz:

$$F \text{ q } Mf(B - X_{uz}) - X_d \text{ q } 7500(200 - 120) - 500000 \text{ q } 100000 \text{ so'm}$$

3. Berilgan koordinatlardagi doimiy xarajat summasini aniqlaymiz:

$$X_d \text{ q } Mf(B - X_{uz}) - F \text{ q } 7500(200 - 120) - 100000 \text{ q } 500000 \text{ so'm}$$

$$Mf = X_{uz} +$$

4. O'zgaruvchan xarajatlarning mahsulot birligiga to'g'ri keladigan summasini aniqlaymiz:

$$X_{uz} = B -$$

5. Marjinal daromadning mahsulot birligiga to'g'ri keladigan suramasini aniqlaymiz:

$$M_b =$$

"Xarajat — ishlab chiqarish hajmi — foyda" tahlilining muhim sharti korxona xarajatlarini doimiy va o'zgaruvchanlarga bo'lish hisoblanadi. Doimiy xarajat ishlab chiqarish va sotuv hajmiga bog'liq bolmaydi, o'zgaruvchan xarajat esa - bu ikkita omilning o'zgarishiga mutanosib ravishda o'zgarib turadi. Shu bois, yuqorida keltirilgan

formulalarga asosan zararsizlik nuqtasini aniqlash uchun mahsulotni zararsiz sotish koeffitsienti ko'rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

U quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$K_z =$$

bu erda,

K_z — mahsulotni zararsiz sotish koeffitsienti;

M_z — mahsulotni zararsiz sotish hajmi;

M_f — mahsulotni foydali sotish hajmi.

quyida mahsulotni zararsiz sotish koeffitsientini hisoblaymiz:

$$K_z =$$

Bu koeffitsient yordamida mahsulot sotish hajmiga bog'liq zararsizlik ko'rsatkichini aniqlaymiz.

1. Mahsulot sotish hajmini Qiymat ko'rinishida aniqlaymiz.

$$1500000 \times 0,83 = 1245000 \text{ so'm}$$

2. Mahsulotning zararsiz narxini belgilaymiz.

$$100 \times 0,83 = 83 \text{ so'm}$$

3. Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlarni aniqlaymiz.

$$60 \times 0,83 = 49,8 \text{ so'm}$$

4. Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan marjinal daromad summasini aniqlaymiz.

$$40 \times 0,83 = 33,2 \text{ so'm}$$

SVR - tahlil tizimi hisob-kitoblarni soddalashtiradi va ularning mehnat talabliligini kamaytiradi, shuningdek, qabul qilinadigan boshqaruv Qarorlari samaradorligini oshirishga imkon beradi.

SVR - tahlili amaliyotda goho zararsizlik nuqtasi tahlili deb ham yuritiladi.

Zararsizlik nuqtasi (rentabellik chegarasi) deganda, korxona ishlab chiqarishining shunday hajmi va tushumi tushuniladiki, bunda barcha xarajatlar Qoplanishi va dastlabki foyda olinishi ta'minlanadi, ya'ni, mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan olinadigan tushum uning barcha xarajatlari yig'indisiga teng bo'ladi. Bu sotuvning shunday hajmiki, unda korxona foyda ham, zarar ham ko'rmaydi.

Mazkur nuqta "Xatarli", "o'lik" yoki "Muvozanat" nuqtasi deyiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu nuqtani BEP ("Break-even point") sifatida belgilanadi va u rentabellik nuqtasi yoki ostonasi deb ataladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxona faoliyatida normativ usulni qo'llashning qanday afzalliklari mavjud?
2. Yarim tayyor mahsulotli va yarim tayyor mahsulotsiz usullarga izoh bering.
3. Kalkulasiya qilishning buyurtmali usulining mohiyati nimada?
4. Marjinal tannarx usulining qanday ijobiy tomonlari bor?
5. "Standart-Kost" hisob tizimining mohiyati nimadan iborat?
6. "Standart-Kost" hisob tizimi bilan amaldagi normativ hisob tizimi o'rtasida qanday umumiy va farqli jihatlar mavjud?

7. "Direkt-kosting" hisob tiziminingqanday afzalliklari mavjud?
8. Boshqaruv hisobini tashkil etishda "JIT" tiziminingqanday afzallik tomonlari mavjud?
9. "AVS" tizimi bo'yicha boshqaruv hisobiqanday tashkil etiladi?
- 10.SCA hisob tizimi korxona faoliyatidaqanday o'rin tutadi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. "Buxgalteriya hisobi to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 1996- y. 30 avgust.
2. "Axborotlashtirish to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 2003- y, 11 dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi Milliy Standartlari.-T.: o'z. BAMA. 1999.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5 fevraldagi "Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijatlarni shakllantirish tartibi to'rtisidagi Nizomni tasdiqlash to'rtisida"gi 54-sonli qarori (2003-yil 25 dekabrda 567-sonli qaror asosidagi o'zgartishlar bilan).
5. Karimov I.A. O'zbekiston burok kelajak sari. – T.: O'zbekiston. 1998. – 686 b.
6. Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish. va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. "Xalq so'zi". 2002-yil 30 avgust. №183-184.
7. Karimov I.A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan borish – asosiy vazifamiz. 2003-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga barishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza, 2004-yil 7-fevral.-T.12.-T.: O'zbekiston. 2004.-399 b.
8. Pardaev A.X. Boshqaruv hisobi. O'quvqo'llanma. - T.: Akademiya. 2002. – 176 b.
9. Xasanov-Batirov T., Azizov A. Pravovoe regulirovanie predprinimatelskoy deyatelnosti.-T.: IOSAID, "PRAGMA" korporatsiyasi. 2003.-207 s.
10. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubiët.-T.: Moliya. 2003. – 247 b.
11. Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruv hisobida biudjetlashtirish. – T.: o'qituvchi. 2004.-100 b.
12. Xasanov B.A., Xo'jamurodov A.M. Strategik boshqaruv hisobi va biudjetlashtirish. //"Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditni rivojlantirish masalalari": Xalq.ilm.-amal. konf.mater. 2004-yil 24-25 noyabr.-Toshkent. TMI. 2004. 252 b.

3-Amaliy mashg'ulot. Korxonalarda ishlab chiqarish dastagi samarasini aniqlash tartibi.

Ishlab chiqarish dastagi (leverage, so'zma-so'z tarjimada richag, dastak) — bu korxona foydasini samarali boshqarishning doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni o'zaro mutanosibligiga asoslangan mexanizmdir. Uning yordamida sotish hajmi o'zgarishiga bog'liq ravishda korxona foydasi o'zgarishini taxminlash, shuningdek, zararsiz faoliyat

yuritish nuqtasi topiladi. Korxona xarajatlarini doimiy va o'zgaruvchaga bo'lishga asoslangan marjinal usuldan foydalanishda ishlab chiqarish dastagi mexanizmini qo'llanishi zaruriy shartdir.

Ishlab chiqarish dastagi samarasi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$C_{li} =$$

bu erda,

CH — ishlab chiqarish dastagi samarasi;

MD — marjinal daromad;

X_d — doimiy xarajatlar;

F — foyda.

Ushbu formula yordamida topilgan ishlab chiqarish dastagi samarasining Qiymati korxona tushumi o'zgarishiga bog'liq ravishda foydaning o'zgarishini taxminlash imkonini beradi.

Ushbu holat quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$C_{li} =$$

bu erda,

AF — foydaning o'zgarishi, % da;

AT — tushumning o'zgarishi, % da.

Yanada aniqroq tasavvur qilish uchun ishlab chiqarish dastagi samarasini "Andijonsut" aksionerlik jamiyatining 2003 yilgi malumotlari asosida tahlil qilib chiqamiz (so'mda).

1) Sotuv summasi (tushum) 575454

2) O'zgaruvchan xarajatlar 444096

3) Marjinal daromad (1q-2q) 131358

4) Doimiy xarajatlar 74045

5) Asosiy faoliyat (operasion) foydasi (3q-4q) 57313

6) Sotilgan mahsulot hajmi, dona 1050

7) Bir birlik mahsulot bahosi, so'm 548,05

8) Ishlab chiqarish dastagi samarasi (3q:5q) 2,29

Bizning misolimizda ishlab chiqarish dastagi samarasi 2,29 birlikni tashkil etadi (131358:57313). Bu shuni anglatadiki, korxona tushumi 1%ga pasayganda, foyda 2,29%ga qisqaradi, tushum 23%ga pasayganda esa, biz rentabellik ostonasiga etamiz, ya'ni, foyda nolu boladi. Faraz qilaylik, tushum 10%ga qisqardi va 517908,6 so'mni tashkil etdi (575454x10:100). Bunday sharoitda korxona foydasi 22,9%ga qisqaradi va 27232,02 so'mni tashkil etadi.

$$M_x(B - X_{uz})$$

$$I_d = M_x(B - X_{uz}) - X_d$$

bu erda,

I_d — ishlab chiqarish dastagi;

M_x — sotilgan mahsulot hajmi, dona;

B — bir birlik mahsulotning bahosi;

X_{uz} — bir birlik mahsulotga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar;

Xd — doimiy xarajatlar.

Ishlab chiqarish dastagi korxona rahbarlariga xarajatlar va foydani boshqarish, yuqori foyda olish bo'yicha strategiyani ishlab chiqishga ko'maklashuvchi moliyaviy ko'rsatkich hisoblanadi. Mazkur ko'rsatkich hajmining o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- o'zgaruvchan va doimiy xarajatlar;
- sotish bahosi va hajmi;
- yuqoridagi omillarkombinasiyasi (moliyaviy va ishlab chiqarish dastaklarini hisoblashda zanjirli bog'lanish usuliniqo'llash).

quyida "Andijonsut" aksionerlik jamiyatining yuqorida keltirilgan ma'lumotlari asosida har bir omilning ishlab chiqarish dastagi samarasiga ta'sirini tahlil qilib chiqamiz.

Sotish bahosini 10% (bir donasi 602,86 so'mgacha) oshishi sotishlar hajmini 633003 so'mgacha, marjinal daromadning 188907 so'mgacha (633003 - 444096) va foydaning 114862 so'm (188907 - 74045)gacha oshishiga olib keladi. Bunda birgina hisob – kitobda marjinal daromad harn 125,1 so'mdan (131358 so'm: 1050 dona) 179,9 so'mgacha (188907 so'm :1050 dona) oshadi. Bunday tartibda doimiy xarajatiarniQoplash uchun sotishlaming kichik hajmi talab etiladi: zararsizlik nuqtaai 411 donani (74045 so'm :179,9 so'm), korxona chidamliligining marjinal zaxirasi esa 639 dona (1050 dona - 411dona) yoki 61% gacha ortadi. Natijadakorxona 57549 so'm (114862 -57313) miqdoridaqo'shimcha foyda oladi. Bunda ishlab chiqarish dastagining samarasi 2,29 dan 1,64 birlikkacha (188907:114862) pasayadi.

O'zgaruvchan xarajatlarning 10%ga pasayishi (444096 so'mdan 399686,4 so'mgacha) marjinal daromadni 175767,6 so'mgacha (575454 - 399686,4) va foydaning 101722,6 so'mgacha (175767,6 - 74045) ortishigaolib keladi. Buning natijasida zararsizlik rmqtasi (rentabellik ostonasi) 238854,8 so'mgacha [74045:(175767,6: 575454)] ortadi, miqdor ko'rinishida bu 227 dona (238854,8:1050) ni tashkil etadi. Binobarin, korxona chidamliligini marjinal zaxirasi 336599,2 so'm (575454 - 238854,8) ni yoki 614 dona (336599,2 so'm : 548,05 so'm)ni tashkil etadi. Bunday sharoitdakorxonadagi ishlab chiqarish dastagi samarasi 1,7 birlikkacha (175767,6 :101722,6) pasayadi. Doimiy xarajatlarning 10%ga pasayisbi davrida (74045 so'mdan 66640,5 so'mgacha) korxona foydasi 64717,5 so'mgacha (575454 - 444096 - 66640,5) ortadi. Bunday sharoitda zararsizlik nuqtasi pul ifodasida 289741,3 so'm [66640,5: (131358 : 575454)], hajm ko'rinishida esa 528 donani (289741,3 : 548,05) tashkil etadi. Bunda korxonada chidamlilikning marjinal zaxirasi 285712,7so'm (575454 - 289741,3) yoki 521 dona (285712,7:548,05) ni tashkil etadi. Binobarin, doimiy xarajatlarning 10% ga pasayishi natijasida ishlab chiqarish dastagi samarasi 2,03 birlikni (131358 :64717,5) tashkil etadi va dastlabki darajasiga nisbatan 0,26 birlikka (2,29 - 2,03) pasayadi.

Ushbu hisob-kitoblar tahlili shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish dastagi samarasining o'zgarishida korxona xarajatlari umumiy summasidagi doimiy xarajatlar hissasining o'zgarishi muhim o'rin tutadi. Shuningdek, sotuv hajmining o'zgarishi foydaning doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga nisbati turlicha bo'lgan korxonalarda bir xilda bo'lmasligi mumkin. Bunda korxona xarajatlarning umumiy summasidagi doimiy xarajatlarning solishtirma og'irligi qancha past bo'lsa, korxona tushumi o'zgarishi sur'atlariga nisbatan foyda hajmi shunchalik o'sadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxona faoliyatida normativ usulniqo'llashningqanday afzalliklari mavjud?

2. Yarim tayyor mahsulotli va yarim tayyor mahsulotsiz usullarga izoh bering.
3. Kalkulasiya qilishning buyurtmali usulining mohiyati nimada?
4. Marjinal tannarx usuliningqanday ijobiy tomonlari bor?
5. "Standart-Kost" hisob tizimining mohiyati nimadan iborat?
6. "Standart-Kost" hisob tizimi bilan amaldagi normativ hisob tizimi o'rtasidaqanday umumiy va farqli jihatlar mavjud?
7. "Direkt-kosting" hisob tiziminingqanday afzalliklari mavjud?
8. Boshqaruv hisobini tashkil etishda "JIT" tiziminingqanday afzallik tomonlari mavjud?
9. "AVS" tizimi bo'yicha boshqaruv hisobiqanday tashkil etiladi?
- 10.SCA hisob tizimi korxona faoliyatidaqanday o'rin tutadi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. "Buxgalteriya hisobi to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 1996- y. 30 avgust.
2. "Axborotlashtirish to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 2003- y, 11 dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi Milliy Standartlari.-T.: o'z. BAMA. 1999.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5 fevraldagi "Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijatlarni shakllantirish tartibi to'rtisidagi Nizomni tasdiqlash to'rtisida"gi 54-sonli qarori (2003-yil 25 dekabrda 567-sonli qaror asosida o'zgartishlar bilan).
5. Karimov I.A. O'zbekiston burok kelajak sari. – T.: O'zbekiston. 1998. – 686 b.
6. Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish. va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. "Xalq so'zi". 2002-yil 30 avgust. №183-184.
7. Karimov I.A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan borish – asosiy vazifamiz. 2003-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga barishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza, 2004-yil 7-fevral.-T.12.-T.: O'zbekiston. 2004.-399 b.
8. Pardaev A.X. Boshqaruv hisobi. O'quvqo'llanma. - T.: Akademiya. 2002. – 176 b.
9. Xasanov-Batirov T., Azizov A. Pravovoe regulirovanie predprinimatelskoy deyatelnosti.-T.: IOSAID, "PRAGMA" korporatsiyasi. 2003.-207 s.
10. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubi.-T.: Moliya. 2003. – 247 b.
11. Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruv hisobida budjetlashtirish. – T.: o'qituvchi. 2004.-100 b.
12. Xasanov B.A., Xo'jamurodov A.M. Strategik boshqaruv hisobi va budjetlashtirish. //"Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditni rivojlantirish masalalari": Xalq.ilm.-amal. konf.mater. 2004-yil 24-25 noyabr.-Toshkent. TMI. 2004. 252 b.

4-Amaliy mashg'ulot. Investisiya loyihalari bo'yicha boshqaruv Qarorlarini qabul qilish.

Investisiya faoliyati korxona tomonidan investisiya resurslarini (pul mablag'lari, Qimmatli Qog'ozlar: aqliy salohiyat, kredit, er va boshqa ko'chmas raulk ob'ektlari kabi) iqtisodiyot sohalariga daromad (foyda) olishni yoki ijtimoiy samaraga erishishni maqsad qilib joylashtirilish jarayonini o'zida ifoda etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda investisiyalar yo'naltiriladigan sohaga ko'ra ishlab chiqarish va moliyaviy investisiyalarga bo'inishi ko'rsatib o'tilgan.

Ishlab chiqarish (real) investisiyasi korxona faoliyatining muayyan sohasi va tuxiga, real kapital o'sishiga, ya'ni, ishlab chiqarish vositalari, aylanma mablag'Qiymatining o'sishiga, ilmiy-tadqiqot va tajriba- konstruktorlik ishlanmalarini rivojlantirishga asosiy omil bo'luvchi xarajatlardir.

Moliyaviy (portfelli) investisiyalar esa Qimmatli Qog'ozlar va boshqa moliyaviy Qo'yilmalarga qilingan xarajatlarni ifodalaydi. Bu xarajatlar bevosita moddiy kapitalni ko'paytira olmaydi, ammo korxonaga qo'shimcha foyda keltiradi. qo'shimcha foyda tarkibiga Qimmatli Qog'ozlar kursining vaqtga qarab ijobiy o'zgarishi yoki ijobiy valyuta tafovuti kiritiladi.

Investisiya pul mablag'larini biror-bir faoliyat turiga malum muddatga sarflanishiga qarab, uzoq (1 yildan ortiq) va Qisqa muddatli (1 yilga eha) investisiyalarga bo'linadi.

Investisiya xarajatlari faqat kelgusida daromad keltirganligi bois investisiya faoliyati korxonalar uchun murakkab hisoblanadi. Shu sababli, korxonalar oqilona investisiya Qarorlari qabul qilish uchun dastlab taklif etilayotgan loyihalarning iqtisodiy samaradorligini baholashlari hamda ularning ko'p mablag' talab qiladigan tomonlari haqida aniq ma'lumot olishga harakat qilishlari lozim.

Investisiya loyihasi aniq, puxta o'ylangan G'oyaga, maqsadga ega bo'lgan (shu jumladan kapital Qurilish ham), uni amalga oshirish uchun investisiya Qo'yilishini talab qiladigan xarajat dasturidir.

Investisiya loyibalarini amalga oshirishning ikkita sharti mavjud: loyihaga malum miqdorda mablag'lar sarflash zaruriyati, mablag'larni sarflash va Qoplash (foyda olish) o'rtasida muayyan vaqt mavjudligi.

Investisiya loyihalarini yaratish va uni amalga oshirish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

— investisiya G'oyalarining shakllanishi, ya'ni, G'oyani tanlash va dastlabki asoslash, ekologik nuqtai-nazardan bir Qarorga kelish, uni amalga oshirish davomida Qo'yiladigan talablarga javob berish;

— investisiya imkoniyatlarini izlasli, ya'ni, ishlab chiqariladigan mahsulotga yoki xizmat turiga bo'ladigan talabni o'rganish, loyiha ishtirokchilari tarkibi bo'yicha takliflar, loyiha ning Qiymati va uning samarasini aniqlash;

- loyiha ning texnik-iqtisodiy asoslanishi;
- shartnomaga oid hujjatlarni tayyorlash;
- tender savdolariga tayyorgarlik;
- salohiyatli investorlar bilan muloqotlar;
- loyiha hujjatlarini tayyorlash;

- nostandart texnologik jihozlarni tayyorlovchi va etkazib beruvchilarni aniqlash;
- Qurilish-montaj ishlari;
- ob'ektni ishlab chiqarishda tajribadan o'tkazish, iqtisodiy ko'rsatkichlar monitoringi va ob'ektni loyihaQuvvatiga etkazish.

Investisiya loyihalarni amaliyotga tatbiq qilish jarayoni ikkita bosqichga ajratiladi:

Loyihani ishlab chiqish loyiha maqsadlariga erishish uchun amalga oshiriladigan boshlang'ich jarayon bolib, u dastlabki hisob-kitoblarni bajarish, qulay variantlarni tanlash, loyiha Qarorlarini iqtisodiy jihatdan asoslashdir.

Investisiya loyihalarini ishlab chiqishda asosiy vazifa— loyihani amalga oshirish haqida Qaror qabul qilish va bu loyihaga investisiya ajratish maqsadida har taraflama texnik-iqtisodiy asosnoma tayyorlashdir. Agar loyiha tijorat xususiyatiga ega bo'lsa, texnik-iqtisodiy asosnomagaqo'shimcha ravishda loyihaning biznes-rejasi ham ishlab chiqilishi lozim.

Loyihani amalga oshirish uni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarish, loyihani muayyan iqtisodiy voqelikka aylantirish, loyihani oldigaQo'yilgan barcha maqsadlarga erishishdir.

Amaliyotda investisiya jarayoni uch asosiy fazaga bo'linadi. Bunda investisiya jarayonining butun davri loyihaning hayotiy muddati yoki hayotiyjarayoni deb ataladi.

Investisiya loyihasi jarayoni fazalarining mohiyati va o'ziga xos xususiyatlarini aniq tasavur qilish uchun quyidagi chizmaga murojaat qilamiz

Investisiya jarayonining dastlabki fazasida loyihani iqtisodiy va texnik jihatdan asoslash boyicha tadqiqotlar otkazilada, ya'ni, loyiha iqtisodiy, texnik va texnologik jihatdan qayta ishlanadi. Bu faza loyihani boshlang'ich hujjatlarini ishlab chiqish bilan yakunlanadi.

Investisiya oldi (dastlabki) fazasi investisiya loyihagini ishlab chiqishning asosiy bosqichi hisoblanadi. Mazkur faza investisiya loyihasi bo'yicha dastlabki izlanishlardan boshlab uni amalga oshirish bo'yidia Qaror qabul qilingungacha boigan davrni o'z ichiga oladi.

Investisiya jarayonining ikkinchi fazasi investisiya fazasi deb ataladi. Bu fazaning asosiy vazifasi loyihaga ajratilgan moliyaviy investisiyalarni to'g'ri sarflanishini hamda loyihada belgilangan mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayoni va samaradorligini ta'minlashdir.

Investisiya fazasida imoratlar va inshootlarni ta'mirlash ishlari bajariladi Jihozlar sotib olinadi va o'rnatiladi, ishlab chiqarish infratuzilmasi shakllantiriladi, undan keyin mahsulotni turkumli ishlab chiqarish va sotishgao'tiladi.

Investisiya fazasi tugab, loyiha amalga oshirila boshlagach, investisiya xarajatlari hajmi kamayib boradi. Investisiya loyihasi keltiradigan daromad hajmi esa ortadi, chunki u asta-sekin o'z samarasini bera boshlaydi. Bu holat ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirib, sotish hajmini ko'paytirishga imkonberadi.

Loyihaning bu tariqa rivoji uning foydalanish, deb ataluvchi uchinchi fazasida davom etadi. Uchinchi fazada ishlab chiqarish hajmini saqlab turish va ko'paytirish uchun asosiy vositalarning eskirishi orqali jamg'arilgan manbadan ham foydalaniladi. Unda mahsulotlarni sotishdan olinadigan daromadning investisiya xarajatlaridan oshishi kuzatiladi. Natijada tl vaqtda daromadningumumiy summasi loyihagaQo'yilgan kapitalQo'yilmaQiymatiga teng boladi va loyihaniQoplash rmqtasiga etadi.

Loyihani ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida uni moliyaviy jihatdan baholanadi. Buning uchun loyihaniQoplash darajasi, investisiyalar samaradorligi kabi iqtisodiy ko'rsatkichlar tahlil qilinadi.

Korxonalar faoliyatida investisiya manbalarining etishmasligi doimo ulardan oqilona foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Agar investisiya loyihasini amalga oshirish uchun investisiya hajmi etarli bolsa, korxona sarflangan investisiyadan, investisiya zaxirasining har bir birligidan ehtimolda kutilgan eng ko'p iqtisodiy samara olishga harakat qilinadi.

Korxonada investisiyalar samaradorligini baholash "iqtisodiy samara" va "iqtisodiy samaradorlik" atamalarining farqli jihatlarini o'rganishga bevosita bog'liq.

Iqtisodiy samara investisiyalash, kapital xarajatlash hisobiga erishiladigan natija bo'lib, quyidagi tenglik orqali aniqlanadi:

$$\text{Iqtisodiy samara} = \text{moliyaviy natijalar} - \text{xarajatlar}$$

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrigacha samaradorlikni baholashda xarajatlar mezonini keng tarqalgan edi:

$$\text{Iqtisodiy samaradorlik} = \text{moliyaviy natijalar} : \text{xarajatlar}$$

Aksionerlik jamiyatlarining paydo bo'lishi, turli xil mulk shakllarining rivojlanishi, iqtisodiyotda davlat mulki hissasining kamayishi, ichki va tashqi investorlarning faollashuvi rentabellikni aniqlashga yangicha yondashuv — investisiyalar (yoki ularning alohida elementlari: kapitalQo'yilma, kapital) samaradorligini hisoblashni talab qilmoqda.

Sarflangan kapitaldan olinadigan mutlaq iqtisodiy samara (E) sarflangan kapital hisobiga olingan daromad (D) va investisiyaQo'yilmalarining hajmi (I) o'rtasidagi bog'liqlikni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$E = D - I_x$$

KapitalQo'yilmalardan kelgan daromad miqdori ularning dastlabki hajmidan oshgan vaqt investisiyalarniQoplash muddati, deb ataladi. Keyingi holatda kapital sarflashdan olingan daromad kapitalQo'yilmadan orta boshlaydi. Bu ko'rsatkich iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasidagi kapital sarflash samaradorligining eng zarur ko'rsatkichidir.

Amaliyotda kichik tadbirkorlik sub'ektlariga qilingan uzoq muddatli investisiyaQo'yilftialari 2-3 yil ichidaQoplanadi, uzoq muddatli investisiyaQo'yilmalariniQoplash uchun esa 10-15 va undan ham ko'proq yil talab qilinadi. Investisiyalarning iqtisodiy samaradorligi kapitalQaytimiga nisbatan investisiyalardan tushgan foyda bilan belgilanadi.

Iqtisodiy loyiha asosida amalga oshirilgan investisiyalarning samaradorligi (Ia) quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$I_s =$$

bu erda,

F — investisiya natijasida olingan foyda.

Ushbu holatda investisiya samaradorligi bir birlikdan ortiq bo'lishi kerak, shundagina qilingan xarajatlar Qoplanadi. Xalqaro amaliyotda investisiyalarning rentabelligi yillik balans foydasini (F) jami avanslangan kapitalga nisbati bilan aniqlanadi:

$$Ip =$$

bu erda,

I_p — avanslangan investisiyalarning rentabelligi;

F — yillik balans foyda;

Takrorlash uchun savollar

1. "Xarajat — mahsulot hajmi — foyda" tahlili korxona ishlab chiqarish jarayonini boshqarishdaqanday ahamiyatga ega?
2. "Xarajat — mahsulot hajmi — foyda" tahliliningqanday asosiy elementlari mavjud?
3. Zararsizlik nuqtasiqanday hisoblanadi?
4. Marjinal daromadni aniqlashningqanday usullari mavjud?
5. Chidamlilikning marjinal zaxirasining iqtisodiy mohiyati nimada?
6. Korxonalarda ishlab chiqarish dastagi mexanizmidan foydalanishqanday xususiyatlarga ega?
7. Ishlab chiqarish dastagi o'zgarishigaqanday omillar ta'sir qiladi?
8. Investisiya loyihalarini amalga oshirishningqanday bosqichlari mavjud?
9. Investisiyalar samaradorligiqanday aniqlanadi?
10. Korxonalarda biznes tarkibini o'zgartirish bo'yicha Qarorlar qabul qilish zaruratini izohlang.
11. Kichik biznes sub'ektlarida boshqaruvni tashkil etishqanday ijobiy afzalliklarga ega?
12. Korxona biznesini markazlashtirilmagan holda boshqarishqanday hollarda yuzaga keladi?
13. Korxonalarda biznes tarkibini o'zgartirish bo'yicha Qarorlar qabul qilishda marketing izlanishlariqanday ahamiyatga ega?
14. Korxonalar biznesini rivojlantirishda Porter M.I.ning o'zaro raqobatlashuvchi sub'ektlar nazariyasiqanday ahamiyatga ega?
15. Korxonalar biznesini samarali boshqarishgaqanday omillar ta'sir etadi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. "Buxgalteriya hisobi to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 1996- y. 30 avgust.
2. "Axborotlashtirish to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 2003- y, 11 dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi Milliy Standartlari.-T.: o'3. BAMA. 1999.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5 fevraldagi "Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijatarni shakllantirish tartibi to'rtisidagi Nizomni tasdiqlash to'rtisida"gi 54-sonli qarori (2003-yil 25 dekabrda 567-sonli qaror asosidagi o'zgartishlar bilan).
5. Karimov I.A. O'zbekiston burok kelajak sari. — T.: O'zbekiston. 1998. — 686 b.

6. Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish. va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. "Xalq so'zi". 2002-yil 30 avgust. №183-184.

7. Karimov I.A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan borish – asosiy vazifamiz. 2003-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga barchilangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza, 2004-yil 7-fevral.-T.12.-T.: O'zbekiston. 2004.-399 b.

8. Pardaev A.X. Boshqaruv hisobi. O'quvqo'llanma. - T.: Akademiya. 2002. – 176 b.

9. Xasanov-Batirov T., Azizov A. Pravovoe regulirovanie predprinimatelskoy deyatelnosti.-T.: IOSAID, "PRAGMA" korporatsiyasi. 2003.-207 s.

10. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubi.-T.: Moliya. 2003. – 247 b.

11. Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruv hisobida byudjetlashtirish. – T.: o'qituvchi. 2004.-100 b.

12. Xasanov B.A., Xo'jamurodov A.M. Strategik boshqaruv hisobi va byudjetlashtirish. // "Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditni rivojlantirish masalalari": Xalq.ilm.-amal. konf.mater. 2004-yil 24-25 noyabr.-Toshkent. TMI. 2004. 252 b.

5-amaliy mashg'ulot. Xarajatlar va mahsulot tannarxini rejalashtirish xususiyatlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xarajatlarni rejalashtirish xarajatlar tarkibi va mahsulot (ish va xizmat)larning reja tannarxini dastlabki baholashdan boshlanadi.

Xarajatlarni rejalashtirish ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinadigan tovar-moddiy zaxiralarning Qiymati va kutilayotgan foyda hajmini aniqlashdayuqori samaraberadi.

Xarajatlarni dastlabki baholash esa bozorgir mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini beradi. U quyidagilar asosida amalga oshiriladi:

- ishlab chiqarish hajmini aniq belgilash;
- mahsulotlarni ishlab chiqarish texnologiyasi;
- materiallarni almashtirish variantlari;
- materiallar va chet korxonalar xizmatlarining qulayligini baholash.

Ishlab chiqarish xarajatlari byudjetini ishlab chiqish jarayonida asosan smeta va normativ usuldan foydalaniladi.

Smeta usulida korxonaning barcha bo'linmalari rejalari asosida korxona miqyosida xarajatlarning yig'ma rejasi shakllantiriladi.

Respublikamizda smeta usuli ancha keng tarqalgan usul hisoblanadi. Uningqo'llanilishi kompleks rejalashtirishni yagona tizimga keltirishni ta'minlaydi. Normativ usul asosida ishlab chiqarish xarajatlari byudjeti tuziladi.

Eillik ishlab chiqarish hajmini inobatga olib, alohida mahsulotlar tannarxini xarajatlarning iqtisodiy eleraentlari va kalkulasiya moddalari bo'yicha smetasini tuzish uchun shaxmatli jadval ishlab chiqiladi (6-ilova). Xarajatlarni shaxmatli jadvali tuzilgandan so'ng, korxonaning faoliyat davri uchun rejalashtiriladigan xarajatlarning yig'ma smetasi ishlab chiqiladi.

Xalqaro amaliyotda mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xarajatlarni rejalashtirishda normativ usuldan keng foydalaniladi. Normativ xarajatlar quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$N_x = N_{mx} + N_{ms} + N_{ux}$$

bu erda:

N_x - mahsulot birligini ishlab chiqarishning normativ xarajatlari;

N_{mx} - normativ moddiy xarajatlar;

N_{ms} - normativ mehnat xarajatlari;

N_{ux} - normativ ustama xarajatlar.

Normativ ustama xarajatlar normativ bevosita mehnat xarajatlari bo'yicha foizlarda ifodalanadi. Normativ mehnat xarajatlaridan ishchi kuchi xarajatlarini rejalashtirish maqsadida foydalaniladi, ularning hajmi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$L_{kx} = N_{mm} \cdot S_s$$

bu erda:

L_{kx} - ishchi kuchining rejalashtiriladigan xarajatlari;

N_{mm} - normalashtirilgan mahsulot miqdori;

S_s - mehnatga haq to'lash soatbay stavkalari (mukofotlarsiz).

Normativ xarajatlardan chetlanishni baholash va quyidagi xining kelib chiqish sabablarini aniqlash zarur:

- bevosita va bilvosita xarajatlarni o'zgarishi, sotib olingan materiallar Qiymatidagi chetlanishlar natijasida;
- mahsulot sifatini ta'minlashga sarflangan xarajatlar natijasida;
- normalar va normativlarni o'zgarishlari natijasida;
- ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori, talab, baho ta'siri yoki boshqa omillar natijasida.

Xarajatlarni dastlabki baholash tannarxi yuqori va foyda keltirmaydigan mahsulotlarni ishlab chiqarishni to'xtatish imkonini beradi.

Xarajatlarni baholashning so'nggi bosqichida rejalashtirish jarayoni standart mahsulot tayyorlash uchun barcha zaruriy xarajatlarni hisobga olishni nazarda tutadi, chunki yangi mahsulot ishlab chiqarish katta miqdordagi moddiy, mehnat va qo'shimcha xarajatlarni talab etadi.

Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanadigan taxminiy moddiy xarajatlar mahsulotlar va sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar moddiy xarajatlar normatividan va bozor baholaridan kelib chiqqan holda quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$M_{tx} = T_{mbb} \cdot M_{xs}$$

bu erda:

M_u — taxminiy moddiy xarajatlar;

T_{mbb} — tovar-moddiy zaxiralarning bozor bahosi;

M_{xs} — moddiy xarajatlarning bir birligini normativi.

Xodimlarning asosiy mehnat haqiga ketadigan taxminiy xarajatlar asosiy vaqo'shimcha mehnat haqi, umumishlab chiqarish, ma'muriy – boshqarish, sotish xarajatlarini rejalashtirilgan ulushini Qo'shib aniqlanadi.

Agar bu ulush birdan kichik bo'lsa hisob-kitoblar quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

I_{xt} — xodimlarni asosiy mehnat haqiga sarflanadigan taxminiy xarajatlar;

Ktij, Kust, KQo'sh — tijorat, ustama xarajatlar vaqo'shimcha mehnat haqi xarajatlarini mahsulot tannarxigaQo'shish stavkalari.

Agar mahsulot ishlab chiqarishga sarflanadigan taxminiy xarajatlar hajmi kutilgan foydadan oshib kesa, bu holat mahsulotni iqtisodiy jihatdan raqobatbardosh emasligini anglatadi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish choralarini ko'rish talab qilinadi.

Mahsulotni alohida turlari tannarxini rejalashtirish xomashyo va materiallar, texnologik maqsadlar uchun foydalaniladigan yonilg'i va energiya, mehnat haqi xarajatlari normativlariga rioya etishni nazarda tutadi. Shuningdek, rejalashtirish bilvosita umumishlab chiqarish, davr xarajatlari va sotish xarajatlari normativlari uchun ham zarur.

Mahsulot birligi toliq tannarxi rejasi bevosita va bilvosita xarajatlarni quyidagi formula bo'yicha umumlashtiradi.

Tn — mahsulotning reja tannarxi, so'm;

M — bevosita material xarajatlari, so'm;

Io — bevosita mehnat haqi, so'm;

Ik —Qo'shiracha mehnat haqi, so'm;

K1 — umumishlab chiqarish xarajatlari, %;

K2 — davr xarajatlari, %;

d — xodimlarningqo'shimcha mehnat haqi va mukofotlar foizi;

e — ijtimoiy ta'minotga chegirmalar foizi.

Mahsulottannarxirejasiniishlab chiqishda texnik, tashkiliy vaboshqa omillar hisobiga ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish manbalari aniqlanadi.

Bunday holatda mahsulot ishlab chiqarish nomenklaturasi bo'yicha o'rtacha tannarx (Tu), mahsulot tannarximng haqiqiy va reja tannarxi o'rtasidagi farqni mahsulot ishlab chiqarishning yillik hajmiga ko'paytmasi sifatida quyidagi formula orqali topiladi:

Tx — mahsulot birligining bazaviy tannarxi;

T2 — mahsulot birligining rejalashtiriladigan tannarxi;

M — mahsulot ishlab chiqarishning yillik hajmi.

Rejalashtirish jarayonida, odatda, jami va bir birlik mahsulot xarajatlarini aniqlash zaruriyati tug'iladi. Shu maqsadda barcha xarajatlarni o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga bo'lish qabul qilingan.

Jami tannarxga mahsulot hajmini ishlab chiqarishga sarflangan barcha xarajatlar kiradi, bir birlik mahsulot tannarxiga esa mahsulot (ish va xizmat)lar birligini ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlar kiritiladi. Bir birlik mahsulot tannarxi — bu xarajatlarning o'rtacha kattaligi bo'lib, u jami xarajatlarni mahsulotni ishlab chiqarish yillik rejasini tashkil etuvchi umumiy birliklar miqdoriga bo'lish bilan belgilanadi. Jami va bir birlik mahsulotning tannarxi bilan ularni tashkil etuvchi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar o'rtasidagi analitik bog'liqlik quyidagi formulalar bilan ifoda etiladi:

Jami tannarx:

$$T = U + D \cdot M$$

Bir birlik mahsulotning tannarxi:

$$T_b =$$

bu erda,

Ux — o'zgaruvchan xarajatlar;

Dx — doimiy xarajatlar;

M — mahsulotlar miqdori.

Keltirilgan formulalardan ko'rinib turibdiki, jami tannarx — bu mahsulotni yillik hajmini ishlab chiqarishga sarflangan doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi, bir

birlik mahsulotning tannarxi — bu jami ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulotlar miqdoriga bo'lish orqali aniqlangan tannarxdir.

Jami xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar summasiga teng, bir birlik mahsulotning tannarxi o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga alohida hisob-kitob qilingan. o'zgaruvchan xarajatlar bevosita moddiy va mehnat xarajatlari summasiga teng. Doimiy xarajatlar ma'muriy- boshqarish va mahsulotni sotish, shuningdek, binolar ijarasi, umumkorxona ahamiyatidagi binolarning eskirishi, xodimlarning mehnat haqini o'z ichiga oladi. Bir birlik mahsulotga to'g'ri keladigan chegaraviy xarajatlarni hisoblash uchun joriy davrdagi jami xarajatlar summasini bazis davrdagi jami xarajatlar summasiga bo'lib, uni shu davrdagi mahsulot hajmiga ko'paytiriladi.

Rejalashtirilayotgan xarajatlar dinamikasini omilli tahlil usuli yordamida aniqlash 5.7-jadvalda ko'rsatilgan.

Ushbu jadval ra'ylumotlaridan ko'rinib turibdiki, yil davomida mahsulot hajmi 10 birlikka oshib borgan. Jami doimiy xarajatlar 420000 so'm darajasida saqlanib qolgan.

Jami o'zgaruvchan xarajatlar oylar bo'yicha o'sib borgan. Omilli tahlilning zanjirli bog'lanish usulini qo'llab, xarajatlar dinamikasi bazaviy oyga nisbatan hisoblab topiladi. Misol, fevral oyida jami xarajati 434000 so'm bo'lsa, uni yanvar oyidagi 428000 so'm jami xarajatlarga bo'lib, topilgan summani yanvar oyining rejalashtirilgan mahsulot {15 dona) miqdoriga ko'paytiriladi va natijada bir birlik mahsulotga to'g'ri keladigan chegaraviy xarajatlari topiladi. $((434000:428000) \cdot 15=15,21)$.

Hisob-kitoblarning ko'rsatishicha, korxonada bir birlik mahsulot tannarxini oylar bo'yicha pasayishi kuzatilgan. Buning sababi mahsulot hajmining ortish intervali bilan xarajatlarning o'sish dinamikasi bir tekisda bo'lmaganligidir.

Korxona 9-oyda 95 dona mahsulot ishlab chiqarganda 556000 so'mlik jami xarajatlar hajmida eng katta daromad oladi. Demak, bu holatda korxona 95 birlik miqdorida mahsulot ishlab chiqarishi maqsadga muvofiqdir.

Rejalashtirilgan jami va bir birlik mahsulotning tannarxini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bo'liqligini 5.3-chizma yordamida tahlil qilish mumkin.

CHizmadan ko'rinib turibdiki, jami mahsulot tannarxi oylar davomida bir tekisda o'sib borish tendentsiyasiga ega boigan, natijada jami mahsulot tannarxi to'g'ri chiziqli ko'rinishida bo'lgan. Bir birlik mahsulotning tannarxi esa eysimon ko'rinishga ega bo'lgan.

Demak, mahsulot hajmi ortib borishi bilan jami tannarx ortib boradi. SHu bilan birga, bir birlik mahsulot tannarxi ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori ortishi bilan islohiyatli boradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxona faoliyatini bndjetlashtirishning qanday ijobiy jihatlari mavjud?
2. Bndjetlashtirish jaraenida biznes-rejaqanday o'rin tutadi?
3. Biznes-rejalarqanday tasniflanadi?
4. Biznes rejalashtirishqanday tamoyillar asosida amalga oshiriladi?
5. Korxona bosh bndjetining vazifalari nimalardan iborat?
6. Korxonaning bosh bndjetiqanday tarkibga ega?
7. Moliyaviy va investitsiya bndjetlar qaysi ko'rsatkichlarni amrab oladi?
8. Moslashuvchan va statik bndjetlarningqanday farqli jihatlari mavjud?
9. Bndjetlashtirish tizimida ishlab chiqarish dasturiqanday o'rin tutadi?

10. Korxona ishlab chiqarish dasturini ishlab chi=ish+ay tartibda amalga oshiriladi?
11. Ishlab chiqarish dasturini tuzishdaqanday usullardan foydalaniladi?
12. Korxonada xarajatlarni rejalashtirishqanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
13. quyidan yuqoriga rejalashtirishning mohiyati nimada?
14. Byudjetlashtirish jara'ida takroran rejalashtirishqanday o'rin tutadi?
15. Jami va bir birlik mahsulot tannarxini rejalashtirishmng zaruriyati nimada?

Adabiётlar ro'yxati

1. "Buxgalteriya hisobi to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 1996- y. 30 avgust.
2. "Axborotlashtirish to'rtisida"gi O'zbekiston Respublikasi+onuni. 2003- y, 11 dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi Milliy Standartlari.-T.: o'3. BAMA. 1999.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5 fevraldagi "Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijatlarni shakllantirish tartibi to'rtisidagi Nizomni tasdiqlash to'rtisida"gi 54-sonli qarori (2003-yil 25 dekabrda 567-sonli qaror asosidagi o'zgartishlar bilan).
5. Karimov I.A. O'zbekiston burok kelajak sari. – T.: O'zbekiston. 1998. – 686 b.
6. Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish. va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. "Xalq so'zi". 2002-yil 30 avgust. №183-184.
7. Karimov I.A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan borish – asosiy vazifamiz. 2003-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga barihlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza, 2004-yil 7-fevral.-T.12.-T.: O'zbekiston. 2004.-399 b.
8. Pardayev A.X. Boshqaruv hisobi. O'quvqo'llanma. - T.: Akademiya. 2002. – 176 b.
9. Xasanov-Batirov T., Azizov A. Pravovoe regulirovanie predprinimatelskoy deyatel'nosti.-T.: IOSAID, "PRAGMA" korporatsiyasi. 2003.-207 s.
10. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubiёт.-T.: Moliya. 2003. – 247 b.
11. Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruv hisobida byudjetlashtirish. – T.: o'qituvchi. 2004.-100 b.
12. Xasanov B.A., Xo'jamurodov A.M. Strategik boshqaruv hisobi va byudjetlashtirish. //"Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditni rivojlantirish masalalari": Xalq.ilm.-amal. konf.mater. 2004-yil 24-25 noyabr.-Toshkent. TMI. 2004. 252 b.